

ACSÁDY JUDIT

Ipari munkásnők Magyarországon

Közelítések és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához*

„A szónok [...] vázolta az ipari és gyári munkások helyzetét. [...] kimutatta, hogy a munkásnők gazdaságilag, társadalmilag még a férfimunkásoknál is nyomorultabb helyzetben vannak.”¹

Bevezetés

A tanulmány a hazai munkásság történetét feldolgozó, átfogó kutatás részeként, annak menetéhez illeszkedően és a tárgyalt tematikához kapcsolódóan azt tekinti át, hogy milyen megközelítések adódhatnak a hazai női ipari munkásság társadalomtörténeti vizsgálatához és a hatalom kérdésének elemzéséhez a kutatás által kijelölt időszakban, vagyis az iparosodás kibontakozásának kezdetétől a rendszerváltás utáni időszakig. Az ipari munkásságot érintő, jellegzetes változásokat eredményező három időszak említésével felvázolja a jellemző trendeket az adott korszakok – ezt a témát töredékesen feldolgozó – hazai szakirodalmára támaszkodva. Teljes historiográfiai áttekintésre e tanulmány eredeti céljából fakadóan nem vállalkozhat, ám kísérletet tesz arra, hogy a hazai ipari munkásnők történetének vizsgálatát a társadalomtörténet, a munkásság- és a munka

* Az alábbi írás A hatalom kérdései a munka világában című műhely-konferencián, 2017. január 19-én elhangzott, hasonló című előadás alapján készült és részét képezi az NKFIH-OTKA 116625. sz. REWORK-OTKA projektnek. A témavezető Valuch Tibor.

¹ Részlet a magyarországi szociáldemokrata mozgalomhoz köthető Magyarországi Nőmunkások Egyesületének közgyűlésén felszólaló Weltner Ilona beszédéről szóló tudósításból. *Nőmunkás*, 1906. március 5.

társadalomtörténetének, a nők munkavállalásának története, valamint általában a nőtörténetírás releváns áramlatainak sorában elhelyezze.

Megállapítható, hogy a magyar társadalomtörténeti irodalomban töredékesen vannak jelen mind a munkásság, mind az iparban dolgozó nők és általában a női munkavállalás történetével foglalkozó munkák. A kelet-európai munkásságtörténeti irodalom több szempontú historiográfiai áttekintése során Susan Zimmermann megállapítja, hogy a munkástörténet-kutatásoknak két hulláma különböztethető meg.² Az első hullámban, az 1970-es évektől több kelet-európai országban is születtek nagy munkástörténeti leírások, sok esetben a munkásság rétegződésének tárgyalásával, amelyben a gender szempontot is érvényesítették az egyéb rétegződésképző változók mellett. Az ebben az időben megjelent munkák Zimmermann szerint jelentős szerepet játszottak az 1960–1989-ig terjedő időszakban a munkásságtörténet általános kialakulásában, nemzetközivé válásában. A rendszerváltás időszakában egy időre háttérbe szorul a munkástörténet-kutatás, más szerzők, így Valuch Tibor megállapításai szerint is. Jelenleg a kutatási irányokat jellegzetes módon meghatározzák a rendszerváltozás előtti sajátosságok és az azt követő trendek. A modern kori magyar ipari munkásság társadalomtörténetére „sajátos kettősség, vagy másként fogalmazva hullámlás jellemző”³ – állapítja meg Valuch Tibor. „Az 1989 előtt kiemelten kezelt és ideologikus szempontok szerint – változó erősséggel – cenzúrázott kutatási téma a rendszerváltást követően átmenetileg elvesztette relevanciáját, a kilencvenes években pedig kiszorult a mainstream kutatási témák köréből. [...] Ez a helyzet az ezredforduló időszakában kezdett valamelyest megváltozni, hiszen ekkor a témakörben több figyelemre méltó kutatás kezdődött meg.”⁴

A 2000-es években megnövekvő érdeklődést tekinthetjük tehát az elemzők egybehangzó megállapításai szerint a munkás-

² Susan ZIMMERMANN: *Historiography on labor in Eastern Europe*. In: Karin HOFMEESTER–Marcel van der LINDEN (eds.): *Handbook: Global History of Work*. Walter de Gruyter Publishers, München. (Forthcoming). Kézirat, 2.

³ VALUCH Tibor: *Munkás – társadalom – történet*. *Korall*, 2012/49. 5.

⁴ Uo.

ságtörténet-kutatás második hullámának, amelyben jellegzetes, az iparosítás fejlődésével összefüggő korszakok tárgyalása, és új tematikák megjelenése mellett a korábbi mozgalmkutatási irányzat alábbhagy. Susan Zimmermann továbbá megállapítja, hogy a kelet-európai kutatási eredmények intézményesülése és a nyugati tudományosságba való integrálódása még lassú.⁵

A női munkavállalás történetét tárgyaló kelet-európai szakirodalom egyik jellegzetessége, hogy „több aspektusból is vizsgálja az államszocialista iparosítás női munkára gyakorolt hatásának történetét”.⁶ A hazai kutatások a kelet-európai szakirodalommal egybecsengően úgy találták, hogy ebben az időszakban a „női munkaerő nő-specifikus bér-diszkriminációt kellett elszenvedjen, valamint a férfiakhoz viszonyítva hátrányokkal indult a munkaerőpiacon”.⁷ A nők fizetett munkájának államszocializmus ideje alatti történetéről szóló legújabb kutatások egy része a női munka intézményesülésével és jogi állásával foglalkozik, továbbá a nők helyzetével az elnöiesedett pályákon, illetve a számukra „szokatlan” területen való alkalmazásukkal. A nők részvétele a sztahanovista mozgalomban, illetve a fizetett munka hatásai a női identitásra és nők társadalmi helyzetére szintén az újabban kutatott témák között szerepelnek. Megállapítható ezek alapján, hogy a „nőmunkásokat folyamatos diszkrimináció érte az államszocializmus idején”.⁸

Mindezen fejlemények mellett összességében mégis tapasztalhatjuk, hogy töredékesen vannak jelen a magyar társadalomtörténeti irodalomban mind a munkásság történetét, mind az iparban dolgozó nők és általában a női munkavállalás történetét tárgyaló munkák. A rendszerváltás előtti korszak irodalmára óhatatlanul rányomták a bélyegüket az államszocialista rendszer elvárásai és jellegzetes kérdésfeltevései. Új történetírói iskola kibontakozását jelzi, és a későbbi nőkutatói irányzatokat előlegezi meg többek között Gyáni Gábor nőimunkavállalás-történetének egyik jellegzetes témáját feldolgozó kötete a városi

⁵ Susan ZIMMERMANN: I. m. 2–5.

⁶ Uo. 8.

⁷ Uo.

⁸ Uo. 9.

cselédsegről mint a háború előtti korszak legelterjedtebb női bér-munkájának jellegzetességeiről, és a cselédség intézményének hosszú fennmaradásának okairól.⁹ A korábbi nőtörténelmi törekvések kiszélesítéseképpen az 1990-es évektől induló és lassan intézményesülő nőtörténelmi műhelymunkák Magyarországon egyre nagyobb teret engedtek új kutatási eredmények bemutatásának, valamint új elméleti és módszertani megközelítések alkalmazásának. Új tematikájú képzések, egyetemi kurzusok jelentek meg.¹⁰ Ezek a törekvések szemléletükben sokat merítettek a nyugati társadalomtudományokban az 1970-es évektől megjelenő nőtörténelmi, nőkutatói munkákból, noha megmaradt egyfajta kettősség a korábbi, hagyományosnak tekinthető történetírói szemléletek és az új irányzatok párhuzamos jelenlétével. A nők történetével, társadalmi helyzetének változásaival, a munkavállalással és az ezzel kapcsolatos diskurzusok alakulásával, a nyilvánosságban zajló nőkérdés-viták feltárásával kapcsolatban több gyűjteményes kötetben jelentek meg írások,¹¹ valamint forrásközlő kiadványok.¹²

⁹ GYÁNI Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

¹⁰ A nőtörténet új hulláma sokszor interdiszciplináris törekvések részeként jelent meg (szociológia, közgazdaságtan, művelődéstörténet, pszichológia, irodalomtudomány stb.). Így például az egyik első kezdeményezésnek számított 1987-ben az ELTE Bölcsészkarán induló több féléves előadás-sorozat *Nő a társadalomban* címmel. Az ELTE Szociológia Tanszékén, Angol Tanszékén, a Szegedi JATE-n és Debreceni KLTE-n induló nőtudományi, illetve gender studies kurzusok mellett a budapesti Közép-európai Egyetem is otthont adott a kilencvenes évek elejétől nőtörténelmi kurzusoknak.

¹¹ A nőtörténelmi témákat megjelentető tanulmánykötetek sorában lásd többek között: NAGY Beáta–S. SÁRDI Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997; PALASIK Mária–SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? – A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005; GYÁNI Gábor–NAGY Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006; BAKÓ Boglárka–TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők – Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008; PETÓ Andrea–MARK PITTAWAY (Eds.): *Women in History – Women's History: Central and Eastern European perspectives*. History Department Working Paper Series. Central European University, Budapest, 1994.

¹² Ilyen kötet például: FÁBRI Anna (szerk.): *A nő és hivatása I–II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből*. Kortárs Kiadó, Budapest, 1999.

Kitekintés

Több korszakot átfogó munkák a magyar női munkavállalókról, illetve az iparban dolgozó nőkről a fentebb ismertetettek mellett eddig nem születtek. A gazdaságtörténethez, a nőtörténethez, a munkásság történetéhez kapcsolódóan a témát feldolgozó külföldi példák már a múlt század elejétől akadtak. Átfogó, mára klasszikussá vált kötetnek számít az angolszász szakirodalomban Edith Abbott, a chicagói iskolához tartozó amerikai közgazdász¹³ 1910-ben kiadott nagy ívű, máig meghatározó szemléletű műve,¹⁴ amelyben a nők iparban való foglalkoztatásának egyes periódusait tekinti át a kolonizációtól az ipari forradalom időszakán át a 20. század elejéig, valamint külön tárgyal egyes jellemző iparágakat (gyapotgyártás, dohányipar, bőripar, cipőgyártás, textilipar, nyomdaipar), ahol magas a női munkavállalók aránya.

A női munkavállalással kapcsolatos megállapításait érdemes felidéznünk a téma kibontása előtt, hiszen kötetének célja a munkavállalás komplex kérdéseit körüljárni, hogy ezzel a korábbi sematikus megközelítéseket árnyalni lehessen. A hazai közvélemény és a társadalomtudományi közeg jelenleg szintén küzd ismerethiányon alapuló, téves sztereotípiákat tükröző nézetekkel a nők munkavállalásával kapcsolatban, aminek egyik következményeként például a nők iparban való foglalkoztatását sajátos, az emberi (női) természettől idegen dolognak és az államszocializmus egyfajta anomáliájának tekintik. A női ipari munkavállalás társadalomtörténeti feldolgozása, a számszerű adatok elemzése, valamint a női munkavállalással kapcsolatos társadalmi attitűdök történeti tanulmányozása hozzájárulhat annak megértéséhez, hogy a női munkavállalót mint külön tár-

¹³Edith Abbott (1876–1957) hazánkban méltatlanul kevésbé számontartott, különleges életpályát bejáró közgazdász, szociálpolitikus, egyetemi oktató. 1908–1920-ig a chicagói Hull House-ban élt és dolgozott, kísérleti jellegű oktató és szociális intézményben, amely Jane Addams társadalmi reformelképzelésein alapult. A Chicagói Egyetem szociálmunkás-képzésének egyik megalapítója.

¹⁴Edith ABBOTT: *Women in Industry. A study in American economic history.* D. Appleton and Company, New York–London, 1910.

sadalmi csoportot mi jellemez, és milyen eddig nem tárgyalt problémák merülnek fel.

„A nők mindig is dolgoztak” – állapítja meg Edith Abbott kötetéhez írott előszavában Sophonisba P. Breckenridge,¹⁵ a chicagói egyetem egykori tanszékvezető tanára: „akár a középkori kolostorokban végzett szervezett munkát tekintve; vagy céhek tagjaiként, ahol meghatározó helyük volt. Munkaidőt, bért, juttatásokat, gyakornoki pozíciót és előléptetéseket figyelembe véve a férfimunkásokhoz hasonlóan dolgoztak az angol gyárak elődeiben már a 14. században; továbbá az Anglia-szerte elterjedt háziiparban az ipari forradalmat megelőzően; és meghatározó szerepük volt Amerikában a gyarmatosítás korától kezdődően minden ipari rendszerben”.¹⁶

Megállapítása szerint a nők ipari munkájának tárgyalásakor ezeket az előzményeket figyelembe kell venni, leginkább azért, mert a nők bérmunkáját mint valami tőlük idegen jelenséget tüntetik fel, és a béralkukban vagy munkakörülményeik kialakításában a férfi munkásokhoz képest méltatlan helyzetbe hozzák őket, annak ellenére, hogy a preindusztrializáció időszakában ez másként lehetett. A modern ipar világában munkát vállaló nő *kiszolgáltatottsága* jellegzetesen megkülönbözteti őket a férfi munkavállalóktól.¹⁷

Az ipari termelés történetét áttekintve Edith Abbott továbbá kiemeli, hogy jelentős változás azután következett be a nők fizetett munkájában, miután a család termelő egységből fogyasztási egységgé vált – vagyis a nőt fizetett munkája a házon kívülre szőlította a 19. század végétől egyre inkább. A női munka társadalmi elfogadottsága ettől kezdve megváltozott, és a női

¹⁵Sophonisba P. Breckenridge (1866–1948) egyetemi tanár és tanszékvezető (University of Chicago, Department of Social Investigation, School of Civics and Philanthropy), a szociálismunkás-képzés egyik létrehozója az Egyesült Államokban, a NAWSA (National American Woman Suffrage Association) alelnöke 1911-ben.

¹⁶Sophonisba P. BRECKENRIDGE: Introductory Note. In: Edith ABBOTT: I. m. vii–viii.

¹⁷Sophonisba P. BRECKENRIDGE: I. m. ix–x.

munkavállalás tárgyalásának legfontosabb mozzanatává a ház elhagyása vált.¹⁸

Hasonlóan nagy ívű, a női ipari munkát tárgyaló angolszász vállalkozás Joyce Burnette cambridge-i történész közelmúltban megjelent munkája, amely az ipari forradalom korának időszakában tekinti át a munkásság helyzetét gender szempontból.¹⁹

Az európai nők bérmunkája és a női munkavállalás története jelentős szerepet kap a nyugati nőtörténelem egyik meghatározóvá és népszerűvé vált – eredeti nyelven 1984-ben megjelent – kötetében, amelyben Kaari Utrio finn történész gazdaság-, kultúra- és társadalomtörténeti szempontokat is ötvöz.²⁰ Ezekhez hasonló nagy ívű áttekintés Magyarországon még nem született, a nők ipari munkájának története – hasonlóan a munkásság társadalomtörténetéhez – egyelőre nem meghatározó kutatási irány.

Az ipari munkásság helyzetét, illetve történetét feltáró meghatározó művek hazánkban az utóbbi évtizedekben a női munkavállalókkal röviden bár, de foglalkoznak, és fontos mozzanatokat jelenítenek meg. Kiemelkedően új szempontokat vet fel például Belényi Gyula a munkásságtörténet-kutatások második hullámához tartozó művében. Az államszocializmus idején a nőmunkások számának 1949 és 1970-es évek közötti emelkedését, az ipari munkások nemek szerinti arányának változásait elemezte többek között a KSH adataira és a Tervhivatal dokumentumaira támaszkodva.²¹ A korábbi, az extenzív iparosítást tárgyaló okokhoz képest új magyarázó elvet vont be, miszerint a hidegháborús légkörnek köszönhetően a „negyedmillióra felduzzasztott hadseregbe bevonult férfiakat részben női munka-

¹⁸ Uo. Továbbá ezt a jelenséget tárgyalja NAGY Mariann: *Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában*. In: GYÁNI GÁBOR–NAGY Beáta (szerk.): I. m. 205–223.

¹⁹ Joyce BURNETTE: *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

²⁰ Kaari UTRIO: *Eevan tyttäret: Eurooppalaisen naisen, lapsen ja perheen historia*. Tammi, Helsinki, 1984. Magyar kiadásban: Kaari UTRIO: *Éva lányai. Az európai nő története*. Corvina, Budapest, 1989.

²¹ BELÉNYI Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2009. 114–120.

erővel kellett pótolni”.²² Továbbá rendkívül érdekes szempontokkal szolgál annak bemutatására, hogyan változtak a női munkával kapcsolatos attitűdök a társadalomban a hatvanas évektől, és miként jelent meg a munkavállaló nők körében is ez a szemléletváltás.²³ Korábbi feldolgozásokra alapozva tekinti át Paládi-Kovács Attila a magyarországi gyári munkásnők számát, kitérve a nőket legkorábbitól foglalkoztató iparágakra (dohány- és cukorgyártás, téglá- és cserépgyárak), továbbá az anyagi kényszer miatt vállalt napszámos munkákra az iparban.²⁴

A rendszerváltás előtti irodalomban az államszocializmus elvárásainak megfelelő ideológiai felhanggal elemezték a munkahelyi viszonyokat, így például a munkások bérszínvonalának alakulását nemek szerint, megállapítva a nők hátrányára felmerülő jelentős különbségeket, amelyeknek egy kisebb részét „szubjektív” tényezőkre (értsd hátrányos megkülönböztetés) vezetik vissza, nagy részüket azonban „objektív”, strukturális okokra.²⁵

Történeti feldolgozás igényével íródott a hatvanas évek elején a szintén erős ideológiai hatásokat magán viselő kötet a magyar nőmunkásmozgalomról. A háború előtti világot elsősorban korabeli sajtóra, tényfeltáró irodalomra alapozva idézte fel a szerző – Aranyossi Magda –, drámai részletekkel szolgálva az iparban dolgozó nők munkakörülményeiről, szociális ellátásának hiányosságairól. A bányákban végzett női és gyermekmunka embertelen és lealacsonyító mivoltáról Marx *Tőkését* idézi a nyolcvanas években a magyarországi bányásztársadalom történetéről írott munkájában dr. Gergely Ernő (ám itt adatokat, részleteket a magyarországi női munkásokról nem közöl): „füsttől mocskos asszonyok ki vannak téve annak, hogy jellemük megromlik, mert nőietlen foglalkozásuk csaknem elkerülhetet-

²² Uo. 115.

²³ Uo. 116.

²⁴ PALÁDI-KOVÁCS Attila: Az ipari munkásság. In: Uó (szerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 269–271.

²⁵ Lásd NYITRAI Ferencné: Az ipari munkások bérhelyzete. In: HUSZÁR István–dr. TÖÜ Lászlóné–Dr. PÉTERFFY Tibor–NYITRAI Ferencné: *Az ipari munkások munka- és életkörülményei*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1967. 128–135.

len következményeként elvesztik önbecsülésüket”.²⁶ Mennyire más ehhez képest a kivételezésképp felajánlott dupla órabért visszautasító, öntudatos, szép munkásnő leírása Jókai Mór *Fekete gyémántok* című romantikus regényében, amelyben a főhős Berend Iván Evelinbe, a kőszénhordó munkáslányba szeret bele. „A munkások végezték napi szakmájukat. A talyigázó asszonyok, leányok siettek csoportostól haza. Valamelyik énekelni kezdett közöttük. [...] Egy fiatal leány volt az, legfeljebb tizenhat éves. A kék mellényke a legtökéletesebb szüzi formákat tünteté ki minden szorongató vállfűző nélkül, s amint kurta piros szoknyájának egyik szeglete munka közben övébe fel volt tűzve, a még kurtább ing térden felül engedé láttatni lábait. [...] Arca kormos volt a szénportól, mint a többieké, hanem e szénporon keresztül is meg lehetett becsülni szépségét [...] S volt valami ez arcon, amit nem takarhatott el a szénpor: az a két nagy fekete szem, az a két nagy fekete gyémánt. Csillagokkal teljes sötétség!”²⁷

A kiépülő államszocializmus az ötvenes években újra szemantikus, idealizált módon ábrázolta saját propagandájának alátámasztására a női fizikai dolgozókat. „Ebben az új világképben foglalt helyet az új nőideál is, »a dolgozó nő« figurája, mely magát a szocialista embereszményt testesítette meg.”²⁸

A reprezentációk kutatása további adalékokkal szolgálhat majd a női munkások történetéhez.

A felsoroltakon kívül rendszerint a munkások életmódjával, családi helyzetével kapcsolatban, demográfiai jellemzőinek tárgyalásakor említik a nőket az ipari munka történetéről szóló hazai szakirodalomban. Előfordul, hogy a női munkavállalókkal kapcsolatban a tények folklorisztikus motívumokkal keverednek.²⁹

²⁶ Dr. GERGELY Ernő: *A magyarországi bányásztársadalom története*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986. 241–244.

²⁷ JÓKAI Mór: *Fekete gyémántok*. Forrás: <http://mek.oszk.hu/00600/00691/00691.pdf>, 26. (Letöltve: 2017. 03. 20.)

²⁸ PÁSZTOR Anita: Női reprezentáció az 1950-es évek magyar propagandaplakátjain. *TNTeF*, 2016/2.

²⁹ Példa erre a cukorgyári munkásnők szerelmi szokásairól, erkölcséről közölt pajzán népdal, lásd BORBÉLY Ákos–MONORY Zénó–TÖMÖRDI Máté: *Volt egy-*

A szakirodalomban – bár szintén csak mozaikszerűen, de – találunk jelentős munkákat, amelyek kifejezetten az iparban dolgozó nők helyzetének feltárásával foglalkoznak; a szociográfiai leírásoktól a nagy áttekintő kutatási beszámolókon és statisztikai áttekintéseken át a kritikai irodalomig. Egy-egy adott korszakra koncentrálnak ezek eredményeire is reflektálni fogok írásomban.

A továbbiakban az ipari munkásnők témájának lehetséges megközelítéseit tárgyalom a szakirodalom releváns munkáinak áttekintésével és az elméleti háttér felvázolásával – egyes jellegzetes korszakokat, adatokat és jelenségeket kiemelve a dualizmus korától napjainkig, külön figyelemmel a hatalom és a munkavállalás problémájára.

Kiszolgáltatottság, hatalmi viszonyok

Az ipari munkásnők és általában a munkát vállaló nők helyzetének hatalmi dimenzióit vizsgálva – mint ahogy azt majd látni fogjuk – a *kiszolgáltatottság* motívuma központivá válik.

Ennek tárgyalása során tisztáznunk kell azt is, hogy pontosan mit jelent általánosságban véve a társadalmi nemek szempontja a munka társadalomtörténeti kutatásában. Meg kell továbbá vizsgálni azt a feltevést, hogy a munkavállaló hatalomnak való „kiszolgáltatottsága” nemileg meghatározott. A két nem viszonyát érintő általános társadalmi normák a női munkavállaló helyzetét is meghatározzák férfi munkatársaikhoz viszonyítva, és kijelölik helyüket az üzemi hierarchiában, továbbá meghatározzák a nemek szerint elkülönülő iparágak presztízsét is. Így az alábbi szempontok merülhetnek fel mindennek elemzésekor:

- Melyek az adott időszakban a női munkával kapcsolatos társadalmi diskurzusok/felfogások/attitűdök/szabályzások?

szer egy cukorgyár. A cukorgyártás két évszázada Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013. 212. A több száz oldalas, igényesen illusztrált kötetben alig egy-két oldal szól a női munkavállalókról, pedig a női munkavállalók és idénymunkások jelentős részét alkották az ott foglalkoztatottaknak.

- Mi jellemzi a nemek társadalmi viszonyait, konkrétan hogyan írhatóak le a férfi/nő alá-fölérendeltségi viszonyok?
- Melyek a meghatározó, illetve megengedett/elfogadott interakciós sémák/kommunikációs modellek az adott kultúrában?
- Milyen a női munkavállalók szervezettsége, a nőmozgalmak, szakszervezetek eredményessége, hogyan jelenik meg a női szolidaritás és a politikai képviselés?

Itt érdemes megfogalmazni azt a tovább vizsgálandó feltevést is, hogy a női munkavállalással kapcsolatos diskurzusok kialakításában milyen szerepük van a mindenkori hatalmi, politikai mechanizmusoknak. Az államszocialista országok példája különösen élesen mutatja, hogy az állami propagandát explicit módon használták fel a kívánt szemléletformálásra.

A női munkavállaló – itt jellegzetesnek és általános érvényűnek tétélezett – *kiszolgáltatottsága* az alábbi mozzanatokban ragadható meg:

1. Érdekvédelmi szempontból a női munkavállalók az iparban kevésbé szervezettek, így a munkakörülmények, bérek kialakításában kevésbé hatékonyan tudnak fellépni. Szervezetlenségükre és arra, hogy a szakszervezetek és baloldali pártok miként tolják háttérbe a női érdekvédelmet, a hazai szakirodalomban is számtalan példát találunk,³⁰ így Rézler Gyula a háború előtti, kőbányai Krammer-gyárról írott szociográfiájában, vagy – a századfordulóról – Freund Gyulának a temesvári dohánygyári munkásnőkről írott, ismert és sokat idézett szociográfiájában,³¹ amelyből álljon itt néhány sor illusztrációként: „Hogy e védtelen és persze szervezetlen női munkásokkal

³⁰ RÉZLER GYULA: Egy magyar textilgyár munkástársadalma (részlet). In. LITVÁN GYÖRGY (bev. és szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974. 383–406.

³¹ FREUND Gyula: Dohánygyári munkásnők helyzete. *A Nő és a társadalom*, 1908/6. 93–97. A szociográfiai tanulmány több más hasonló írással együtt először a Budapesten, 1904-ben alapított Feministák Egyesületének hivatalos lapjában jelent meg (*A Nő és a társadalom*, megjelenik: 1907–1914-ig, később a lap neve megváltozik: *A Nő*. Bédy-Schwimmer Rózsa szerkesztette 1913-ig). Freund Gyula írását később újra kiadták a Litván György által szerkesztett tanulmánykötetben: LITVÁN György: I. m.

a felettes emberek hogyan bánnak, az könnyen elképzelhető. Durva beszédkiszólások, sőt tettleg bántalmazások igen gyakran fordulnak elő e »magyar királyi« gyárvállalatban. Panasznak helye nincs. Ilyesmi a temesvári dohánygyárban ismeretlen valami, mert az illető egyszerűen azt a választ kapja, hogy: »ha nem tetszik, mehett!« Van elég munkátlan, még kizsákmányolható női emberanyag...

A munkásnők teljesen szervezetlen voltaknál fogva tudatlanok s így még azokban is, kik rajtuk segíteni, helyzetükön javítani akarnak, ellenségüket látják. [...] Félnék tőlük, mert amazokat »erőseknek«, »hatalmasoknak«, magukat pedig gyöngéeknek és nyomorultaknak tartják. Szélmalomharcnak minősítik a szervezkedést s ha már helyzetük tarthatatlanná válik, inkább kilépnek, mintsem hogy szervezkedéssel segítsenek szomorú sorsukon. A parányi gyülekezési és egyesülési szabadság gyakorlata a temesvári dohánygyár igazgatósága a munkából való elbocsájtás terhe mellett megtiltotta, úgy hogy azelőtt a hallatlan eset előtt állunk, hogy az állam, mint munkaadó munkásnőitől a törvényes jogot vonja meg. A legegyszerűbb jogoknak ez a lábbal tiprása, arcpiritóan szégyenteljes, de e téren nem várható addig javulás, míg maguk a törvényes jogaikból kiforgatott munkásnők talpra nem állanak.»

A női munkás-érdekvédelem hiányának szempontja (általában a munkás-érdekvédelem kérdése) jellegzetesen 1945 után kevésbé hangsúlyosan jelenik meg, hiszen az uralkodó párt propagandájában a munkáshatalomra épülő rendszerben fel sem merülhetett, hogy épp a munkások elemi érdekei csorbulnak.

2. A kiszolgáltatottság tárgyalásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a női munkavállalóval szembeni szexista attitűdöket, a zaklatást, a bántalmazás egyéb módjait, és a férfi hatalmi fölényrel való visszaélést. A téma a hazai munkásokról szóló szakirodalomban a századfordulón[...] és a háború előtt még megjelent, 1945 után tabuvá vált, egészen a rendszerváltásig. (A kérdés társadalomtudomá-

nyi eszközökkel való tárgyalásának módjaira később még visszatérek.)

3. Explicit módon jelenik meg a kiszolgáltatott helyzet abban is, hogy a vállalatok vezetésében az ipari társadalmak történetében hosszú ideig szinte egyáltalán nem voltak jelen a nők, továbbá a politikai döntéshozatalban sem volt meghatározó a szerepük, hogy a munkát szabályozó törvények alakításába hatékonyan beleszóljanak. (Magyarországon 1945-öt követően a párt által mesterségesen fenntartott női parlamenti képviselői jelenlét sem jelentette a női érdekek hatékony védelmét.)

A munkásnők érdekvédelmének hiányából adódó feszültség Angliában például a századelőn a nőmozgalom megszervezését eredményezte. Talán kevésbé köztudott, hogy a szűfrazsett mozgalomként ismertté vált tábor eredetileg textilipari nők szakszervezeti tömörüléséből, a WSPU-ból³² indult, akik az elviselhetetlenül nehéz munkakörülményeken (10-12 órás vagy még hosszabb műszakok, egészségtelen mosodák, varrodák, üzemek, gyerekellátás megoldatlansága, alacsony bérezés, férfi főnökök szexuális visszaélései akár gyereklányokkal szemben is) kívántak javítani. A női szervezet minden lehetséges fórumon (képviseelői meghallgatások, petíciók) igyekezett elérni, hogy javítsanak a nők munkakörülményein, de hatástalanok maradtak a kezdeményezéseik az angol parlament akkori képviselőivel szemben. Ekkor jutottak arra a belátásra, hogy érdekeik megvédését csak női parlamenti képviselőktől remélhetik, illetve a női szavazatokkal támogatható, értük kiálló férfi képviselőktől. Mindezt a politikai jogok megszerzését tartották az egyetlen járható útnak.³³

³² Women's Social and Political Union (Nők Társadalmi és Politikai Szövetsége). 1903-ban alakult, meghatározó alakjai a Pankhurst család nőtagjai.

³³ Midge MACKENZIE: *Shoulder to Shoulder. A Documentary*. Vintage Books, New York, 1988. Lásd továbbá a téma jelentős kutatóinak (June Purvis, Krista Cowman, Karen Offen) műveit.

Szemponatok a női ipari munkások társadalomtörténeti vizsgálatához

E. P. Thomson 1963-ban megjelent, meghatározó művében³⁴ a munkásság történeti vizsgálatának szempontjai többek között az alábbi tematikákban körvonalazódtak:

- munkakörülmények feltárása;
- szervezetség, érdekképviselet, munkásmozgalom az adott iparágban, üzemben, helyi vagy országos szinteken.

A 2000-es években, a legújabb irányzat képviselőjeként, Marcel van der Linden a fentieket átfogó, nemzeti kereteket meghaladó, globális összefüggések rendszerében tartja vizsgálándónak (például a beszállítói láncokban foglalkoztatottak kutatásával).³⁵

Ezekbe a keretekbe illeszthető az ipari munkásnők története, és kapcsolódik a női munkavállalás általános történetének szempontjaihoz is. A hazai szakirodalomban sokszínű mozaikként jelennek meg egyes korszakok, egyes foglalkozási ágak kutatásai.³⁶ A nők foglalkoztatásának témájában a kutatókra jelentős hatással volt az egyik legismertebb, átfogó igényű vállalkozás, Evelyn Sullerot 1969-ben, franciául megjelent munkája, amelyet 1971-ben magyar fordításban is kiadtak.³⁷ Ebben arra helyezi a hangsúlyt, hogy a női munkáról, tendenciákról, elsősorban statisztikai adatsorok elemzésével tegyen állításokat, időszakok összevetésével, nemzetközi összehasonlító keretben.

³⁴ Edward Palmer THOMSON: *The Making of the English Working Class*. Victor Gollancz Ltd., London, 1963.

³⁵ Marcel van der LINDEN: Labour History[...]. The Old, the New and the Global. *African Studies*, 2007/2–3. 169–180.

³⁶ A hazai női foglalkoztatás történetének különböző aspektusairól lásd többek között: NAGY Beáta: A nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: HADAS Miklós (szerk.): *Férfiuralom*. Replika Kör, Budapest, 1994. 155–175. és BÓDY Zsombor: A női munka felszabadítása vagy korlátozása. A női eszmények változása, a női egyenjogúság konfliktusai és női szervezetek állásfoglalásai a két világháború közti középosztályban. In: BAKÓ Boglárka–TÓTH Eszter Zsófia: I. m. 93–113.

³⁷ Evelyn SULLEROT: *A női munka története és szociológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.

Későbbi, meghatározó vállalkozásként a nemek közti munkahelyi hatalmi viszonyok és az egyenlőtlenségek fenntartásának mechanizmusait vizsgálja a női munkavállalással kapcsolatban az ismert lancesteri szociológus, egyetemi tanár, Sylvia Walby.³⁸ Irányzatának követői az 1980-as évektől³⁹ egyre inkább tudatosan a társadalmi nemet mint meghatározó rétegeképző tényezőt tárgyalják. A bérek, jövedelmek különbségeinek okait elsősorban a munkaerő-piaci szegregációra vezetik vissza, amelyet az adott korban meghatározott, jellemzően férfiközpontú, társadalmi konstrukciónak tekintenek, és amelynek eredményeképpen a nők jellemzően az alacsony presztízsű iparágakban foglalkoztatottak. A nők társadalmi helyzetét munkaerő-piaci helyzetükön kívül jellemzően befolyásolják még az adott társadalomban rájuk háruló háztartási és gyermekvállalási kötelezettségek, gondoskodási, ellátási feladatok.

A nők munkaerő-piaci kiszolgáltatott helyzetéről már olvastunk példákat. A kérdés a munkásmozgalom klasszikusainál is felmerült már korábban elméleti, ideológiai megközelítésben, például August Bebel *A nő és a szocializmus* című művében. Bebel szerint a profitmaximalizálás érdekében a „burzsoáziának érdekében áll” a női munkaerő kihasználása. Ugyanakkor Bebel magától értetődőnek veszi, hogy a nő önálló keresetre, személyes anyagi függetlenségre törekszik részben egzisztenciális, részben személyes okokból. A női munkaerő szerinte a dolgozatban már fentebb is említett okok miatt válik keresetté: alacsony bérkövetelése miatt, és mert a női munkaerő szervezettsége alacsonyabb a férfi munkásokénál.⁴⁰ Már itt is megfigalmazódik a később gyakran visszatérő – ebben a formájában inkább ideológiai, mint szociológiai – dilemma, hogy vajon a női munka egyfajta kényszer-e az egyén számára, vagy az egyén kiteljesedését szolgálja.

³⁸ Sylvia WALBY: Introduction. In: Uó (ed.): *Gender segregation at work*. Open University Press, Stratford, 1988. 3–9.

³⁹ Az angliai Economic and Social Research Council 1980-as társadalmi rétegződéssel kapcsolatos konferenciáját tekintik meghatározónak a megközelítés kidolgozásában. Lásd Sylvia WALBY: I. m. 9.

⁴⁰ August BEBEL: *A nő és a szocializmus*. Népszava Könyvkereskedés Kiadása, Budapest, 1907. 234.

A munkahelyeken belüli viszonyokat illetően a legújabb gender szakirodalom megközelítése szerint:

- a női munkavállalók feletti kontrollt fenntartják a munkahelyeken: patriarchális értékek, attitűdök állandó működtetésével, életben tartásával;
- a diszkrimináció rejtett formái jelen vannak a vállalatoknál, például munkahelyi zaklatás formájában, ami többek közt jelentheti a szexuális figyelem kéréstlen/nem kívánatos kifejezését (bántó nézést, füttyögetést, megjegyzéseket, fogdosást).

Elizabeth Stanko megállapításai szerint a szexuális zaklatási esetek gyakrabban fordulnak elő nem tradicionális női foglalkozásokban dolgoztató munkahelyeken, továbbá a jelenség *rendszeres*, a diszkrimináció egy fajtája, nem a szexről szól, hanem a hatalomról.⁴¹

A női munkavállalótól elvárják az „együttműködést” (belemenni a játékba), vagyis hogy partner legyen a férfiak szexuális érdeklődésének megjelenéseivel. Akár a munkahely elvesztésével vagy más következményekkel is szankcionálhatják sok esetben, ha a nő megtagadja az együttműködést (a meghurcolás, a családtagok előtt szégyenbe hozás – például a nőt megvádolják, hogy kihívó volt –, a zsarolás különböző módozataival befolyásolva őket). Ezeknek a jelenségeknek a kutatása számos nehézségbe ütközik, de reprezentációival számtalan helyen találkozhatunk, például az alábbi filmalkotásokban: Andrej Wajda: *Az ígéret földje* (1975) – lódzi textilgyár („első éjszaka joga”); Erdöss Pál: *Adj király katonát* (1982) – kispesti textilgyár (önkénteskedő művezető); Sarah Gavron: *A szüfrazsett* (2015) – 1912, mosoda Londonban (szexuális kihasználás).

A lehetséges megközelítések felsorolásánál idézzünk fel végül egy 1984-ben íródott, a globális szempontokat is alkalmazó munkát, amely brazil munkásnők tapasztalataira épít. A szerzők megállapítják, hogy a multinacionális vállalatok a termelésben előszeretettel számítanak a női munkaerőre világszerte a bérek alacsonyan tartása miatt. Továbbá a világon

⁴¹ Elizabeth A. STANKO: Keeping women in and out of line: sexual harassment and occupational segregation. In: Sylvia WALBY: I. m. 91–99.

mindenütt elérhető népszerű fogyasztási javak (játékok, ruhaneműk, farmerek, mikroelektronikai termékek) előállításának láthatatlan futószalagmunkásai is javarészt nők. A gyárak struktúrája leginkább továbbra is a férfiak hatalmára épít, és nap mint nap meg is erősíti azt a nőkre gyakorolt kontroll segítségével.⁴²

Adatok, tények a női ipari munkáról Magyarországon

Statisztikai adatok a nők iparban vállalt munkájáról Magyarországon a 19. század utolsó harmadától vannak jelen. Az 1880-as évi népszámlálás során jelennek meg először a női ipari munkásokra (és általában véve a nők foglalkoztatottságára) vonatkozó adatok, külön rögzítve a női „segédeket, tanonczokat, munkásokat”. Számuk ekkor néhány tízezerre rúgott az üzletvezetőket, a vállalkozókat és a kereskedelmi dolgozókat nem számítva.⁴³ Ez a szám közel egytizede volt a férfi foglalkoztatottakénak. Az iparban dolgozó nők száma ekkor még nemzetközi összehasonlításban is alacsony volt.⁴⁴ Ez az az időszak ugyanakkor, amikor a nagy munkaerő-kereslet miatt megindul egy gyors növekedés. A nők a háziiparból a gyárakba kezdenek áramlani, az otthoni termelésből (bedolgozás) „külső munkahely”-re váltani. A növekedés a legkülönbébb ágazatokat érintette, még a nehézipart, a gépgyártást, vegyi- és vasipart is. A legtöbb nőt foglalkoztató iparágak ekkor a textilipar, a dohánygyártás, a gyufagyártás, a len-, kender- és selyemfeldolgozás, az élelmiszeripar és a nyomdák.⁴⁵ Megállapítható, hogy az ekkoriban alacsonyan iparosodott országokban a nők foglalkoztatottsága nagyobb ütemben növekedett az 1880-as évektől, mint

⁴² Anette FEUNTES–Barbara EHREINREICH: *Women in the global factory*. South End Press, Boston, 1984.

⁴³ *Népszámlálás, 1880–81*. 96.

⁴⁴ CSOMA Zsigmond: Az első női foglalkoztatási statisztika Magyarországon. A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás. In: GYÁNI Gábor–NAGY Beáta (szerk.): I. m. 182.

⁴⁵ NAGY Mariann: Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In: GYÁNI Gábor–NAGY Beáta (szerk.): I. m. 205–223.

az iparilag fejlett országokban, ahol arányuk a magyarországinál egyes szektorokban lényegesen magasabb volt.⁴⁶ Ekkoriban az iparban foglalkoztatott nők aránya Angliában, Skóciában, Svájcban, Belgiumban, Franciaországban és Németországban volt a legmagasabb. Míg ezekben az országokban átlagosan 1910-re már 150 fő körül alakult az ezer nőre jutó kereső nők között az iparban dolgozó nők száma, addig Magyarországon ez 40 fő volt.⁴⁷ Családi állapotukat tekintve a női munkavállalók több mint kétharmada hajadon volt, hiszen a századforduló környékén a férjezett nőt nem szívesen engedték el otthonról dolgozni.

Az iparban dolgozó nők arányának bővülése nem volt töretlen a 20. század folyamán. Bár minden változást nem célunk itt megjeleníteni, és okaira kitérni, a továbbiakban röviden még két korszak (az államszocializmus kezdetének első időszaka és a rendszerváltást követő évek) jellemzőit ismertetjük, hogy érzékelhetővé váljanak a nagyobb trendek. Összeállításra vár azonban még a legkorábbi népszámlálási adatoktól kezdődően a legutóbbi adatfelvételig eltelt több mint száz év adatainak sora, a tendenciák áttekintő elemzése.

Korábbi elemzések kimutatták, hogy 1948-at követően Magyarországon az iparban dolgozó nők aránya az addigi fokozatos emelkedéshez képest is tovább nőtt az extenzív iparosítást követő időszakban is. Három időpont összevetése mutatja, hogy az összes foglalkoztatotthoz képest az iparban dolgozó nők aránya 1949-ben még 21% volt, amely 1960-ra 35%-ra, 1967-re 40%-ra emelkedett. A többi ágazathoz képest ezen a területen volt a leglátványosabb a növekedés.⁴⁸ Bár a nők foglalkoztatása tovább bővül, megfigyelhető, hogy az ötvenes évek legvégére a

⁴⁶ NAGY Mariann: I. m. 211. Továbbá E. Sullerot is megállapítja, hogy az ipari fejlettség és a női munkavállalás bővülésének fázisai összefüggenek: az iparilag fejlett országok esetében ez a növekedés lassabb. ÉVELYNE SULLEROT: I. m. 143.

⁴⁷ NAGY Mariann: I. m. 217. (Nagy Mariann a nemzetközi összehasonlító adatokat tartalmazó táblázataiban az ipari dolgozók számával együtt közli a kereskedelemben és a szállításban foglalkoztatott nők számát is.)

⁴⁸ FERGE ZSUZSA–TURGONYI JÚLIA: *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 17.

hagyományosan férfiasnak számító szakmákban (műszerész, hegesztő, esztergályos, lakatos, autószerelő, gépkocsivezető, ács, kőműves, villanyszerelő, kohász, bányász) a korszak elejétől kezdve nagyjából az évtized első harmadáig elhelyezkedő nők száma 1959-re csökkenni kezd.⁴⁹ Érdeemes azonban megjegyezni, hogy ezekben a szakmákban tulajdonképpen végig alacsony maradt a nők aránya, a műszerésszakmát kivéve nem emelkedett 10% fölé az összes foglalkoztatotthoz képest az adott területen. (Míg 1953-ban a műszerészek 20%-a nő volt, ez az arány az évtized végére a felére csökkent, mint ahogy a lakatosok, hegesztők, villanyszerelők esetében is hasonló arányú csökkenés volt megfigyelhető.)⁵⁰ A textilipar ellenben teljesen elnőiesedett ekkorra; míg 1949-ben 77% volt a fonók és szövők közt a nők aránya (tehát viszonylag jelentős számban voltak jelen férfiak is), addig 1959-ben arányuk 92%-ra nőtt.⁵¹ Az államszocialista berendezkedésben az iparágak között a nemek szerinti szegregáció megmaradt, ez újratertemtet bizonyos egyenlőtlenségeket a munkaerőpiacon, ami egyebek mellett a nemek szerint elkülönülő szakmák társadalmi megbecsültsége, presztízse és javadalmazása közötti különbségen alapult.

Az 1960-as évekre az iparban dolgozó nők aránya Magyarországon hasonló volt a „fejlett ipari országok”-ban mért adatokhoz, és a többi KGST-országhoz képest is magasnak volt mondható.⁵² A szegregáció a nők vezetésben elfoglalt helyére is jellemző volt, hiszen a korszakban elenyészően kicsi volt az államigazgatási szinttől a művezetőig az arányuk. A Schadt Mária által gyűjtött adatok szerint a vállalatigazgatók 5,2%-a volt nő.

A foglalkoztatási adatokban bekövetkező, a nyolcvanas éveket követő, az előbbiekkal ellentétes irányú tendenciákat jól érzékeltetik az alábbi adatok az iparban foglalkoztatottak számá-

⁴⁹ SCHADT Mária: *A feltörekvő, dolgozó nő. Nők az ötvenes években*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2003. 55.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

ról (beleértve az építőiparban foglalkoztatottakat is) a rendszer-váltás előtti és azt követő évtizedben:⁵³

Az iparban foglalkoztatottak száma 1980 és 2001 között

	1980	1990	2001
Nők	373 373	297 163	139 052
Férfiak	1 049 337	930 869	604 872

Jól látható, hogy mind a férfiak, mind a nők körében csökken az iparban foglalkoztatottak száma a szektor zsugorodásának következtében.

Munkakörülmények

Az iparban dolgozó nők helyzetének társadalomtörténeti feltárásakor a számszerű adatok mellett nagy jelentőségű a mindenkorai munkakörülményekre vonatkozó források feltárása és feldolgozása. Szembeötlő, hogy a századelő első évtizedeiben az akkor kibontakozó magyar szociológia érdeklődése és ebben a témában publikált munkái (elsősorban az 1900-ban alapított *Huszadik Század* című folyóiratban megjelent írások) mellett a nőmunkás-kérdést szakszerű adatok és tények feltárásával, a munkásnők tapasztalatainak feldolgozásával, nagy erővel jelenítették meg a különböző társadalmi egyesületek is a társadalmi nyilvánosság különböző fórumain. A társadalomtudományi és a munkás-érdekvédelmi feltáró munkák sok esetben kapcsolódtak is egymáshoz. A korabeli nőszervezetek és szakértők együttműködésének illusztrálására álljon itt most egy példa: a nők éjjeli munkájának szabályozása körül a századfordulón élénk társadalmi vita alakult ki, amelyben Máday Andor, a Feministák Egyesületét támogató jogász megfogalmazta a nő-

⁵³ Népszámlálás, 2001. 6. Területi adatok 6–21. Összefoglaló adatok. I. kötet. KSH, Budapest, 2002. 86–88.

szervezetek által is támogatott álláspontot.⁵⁴ A nőszervezetek saját lapjaik fórumain lehetőséget adtak a társadalomtudományi igényű feltárások publikálására, és maguk is ösztönözték a feltáró munkát. Így például az 1904-ben alapított Feministák Egyesületének hivatalos lapjában, a Schwimmer Rózsa nevével fémjelzett *A Nő és a társadalomban*, a Magyarországi Munkásnő Egyesület (1905) lapjában, a *Nőmunkásban*, rendszeresen jelentek meg tudósítások, riportok és adatok az iparban dolgozó nőkről, és általában a kibontakozó női foglalkoztatásról és szakképzésről. Az adatgyűjtés és érdekvédelmi tevékenység mellett a Feministák Egyesülete korabeli „munkaügyi központot” is létrehozott – *Pályaválasztási Tanácsadó* néven – elsősorban fiatal nők szakmai orientációját és elhelyezkedését (később a nők elhelyezkedését általános értelemben is) segítve, a munkáltatókkal való állandó kapcsolattartás és munkaerő-piaci elemzés révén. A központ jelentőségét mutatja, hogy az első világháborúban az egyesületet kéri fel hivatalosan arra, hogy a frontra vonuló katonák miatti munkaerő-kereslet idején a nők foglalkoztatását koordinálja.⁵⁵

Az egyesület lapja 1911-ben különszámot jelentetett⁵⁶ meg, amelyet kifejezetten a munkásnő-kérdésnek szenteltek.⁵⁷ Ebben

⁵⁴ MÁDAY Andor: *A nők éjjeli munkájának törvényes szabályozása. Jelentés és javaslat a nemzeti Törvényes Munkásvédelmi Egyesülethez.* (Különlenyomat a *Huszadik Századból*). Polczer Zsigmond és fia Könyvkereskedés, Budapest, 1903.

⁵⁵ A Feministák Egyesületének tevékenysége az utóbbi időben a kutatói érdeklődés előterébe került az elmúlt évtizedekhez képest, mind hazai, mind külföldi kutatók jelentetnek meg publikációkat a szervezetről. A politikai jogokért való küzdelem tárgyalása mellett a szerző kutatásai a szervezet szociális és női érdekvédelmi munkájára is ráirányítják a figyelmet: ACSÁDY Judit: *A magyarországi feminizmus a századelőn.* In: PÜSKI Levente–TIMÁR Lajos–VALUCH Tibor (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. század magyar történelmében.* I. KLTE Történelmi Intézet, Debrecen, 1999. 295–311. A Pályaválasztási Tanácsadóról lásd ACSÁDY Judit: I. m. 302.

⁵⁶ *A Nő és a társadalom*, 1911/3.

⁵⁷ A forrásért köszönet illeti Mészáros Zsoltot, aki a (későbbiekben a munkáskérdéssel kapcsolatban még feldolgozandó) korabeli lapok szemlélésével rendkívül nagy segítségemre volt.

tárgyalják többek között az éjjeli munka és a „munkásvédelem” kérdéseit.⁵⁸

A munkáslétról szóló szociográfiák sorában *A Nő és a társadalom* című lapban jelent meg 1908-ban Kruppa Rezső és Freund Gyula megrázó írása a temesvári gyufagyárban foglalkoztatottakról, akiknek 65%-a volt nő. A nők 12%-a gyerekkorban lévő munkáslány volt, akiket a törvényi tilalom ellenére alkalmaztak a gyárban. Embertelen munkakörülmények között, 12 órás munkaidőben, foszformérgezésnek, tüdőbajnak és gerincbántalmaknak kitéve dolgoztak a munkavédelmi törvényeket és egészségügyi rendeleteket be nem tartó, abban az időben a bécsi Union Bank által finanszírozott üzemben.⁵⁹ A munkakörülmények leírása mellett a munkahelyi hatalmi viszonyokról és a női érdekvédelem hiányosságairól is számos beszámoló olvasható a korban az említett lapokban.

Hasonló indíttatású munkák az államszocializmus évtizedei alatt a rendszer természetéből fakadóan nem születtek. A társadalmi szervezeteket ugyanis 1949-et követően betiltották, a szakszervezetek és az érdekvédelem pedig csak az állami propagandát védő kommunista párt felügyelete alatt működhetett. A nők Alkotmányban foglalt egyenjogúsága elvben kizárta a hátrányos megkülönböztetést, a munkásság vezető szerepének ideológiája pedig azt, hogy a munkahelyeken méltatlan körülmények között, érdekeik figyelembevétele nélkül dolgozzanak akár a nők, akár a férfiak.

Ebben az időszakban tehát viszonylag kevés szakirodalmi forrást találunk a nők iparban végzett munkájáról. 1969-ben Ferge Zsuzsa és Turgonyi Júlia közös nagyszabású felmérései eredményeit közölte,⁶⁰ amely kétszázhatvan munkásnővel készített interjún alapult. Ezeket többek között az alábbi üze-

⁵⁸ Például az alábbi írások: SCHWIMMER: Az éjjeli munka kérdése. *A Nő és a társadalom*, 1911/3. 39–42.; GERSTER Miklós: A nő a munkásvédelemben. *Uo.* 42–44.; Louise NERGAARD (Koppenhága): A skandináv nők a nő éjjeli munkájának eltiltása ellen. *Ford. G. J. Uo.* 45–47.; Avril de St. CROIX (Párizs): A munka védelme. Elbeszélés. *Uo.* 48–49.

⁵⁹ KRUPPA Rezső–FREUND Gyula: Élők a pokolban (A temesvári gyufagyár). *A Nő és a társadalom*, 1908/11. 179–180.

⁶⁰ FERGE Zsuzsa–TURGONYI Júlia: I. m.

mekben vették fel: Biogal, Debrecen, Budapesti Telefongyár, Pamutnyomóipari Vállalat, Szegedi Textilművek, Kelenföldi Textilművek, Nagykőrösi Konzervgyár, Lenfonó- és Szövőipari Vállalat, Budakalász. A kutatás alapkérdése ideologikusnak mondható (A női munkavállalással megvalósította-e a szocializmus a nemek egyenjogúságát?), bár épp az eredmények látszanak majd szétfeszíteni az ideologikus keretet. A kiindulópont tehát még az, hogy „a nő egyenlőtlensége az osztálytársadalmak sajátos terméke”⁶¹ – tehát az államszocializmusban (osztály nélküli társadalomként tételezve magát) már nem kellene nemek szerinti hátrányoknak lenniük. A kutatás eredményei azonban mást mutatnak. A felmérés megállapítja, hogy az iparban foglalkoztatott nők többsége betanított (45–60%) és segédmunkás.⁶² Bérezésükben a hasonló beosztásban levő férfi munkások bééréhez képest nem érvényesül az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elv, bár Magyarország aláírta azokat az egyezményeket, amelyek ezt szabályozzák,⁶³ továbbá a Munka törvénykönyvében és számos rendelkezésben rögzítették ezt az elvet. Ferge Zsuzsa és Turgonyi Júlia megállapítják, hogy az iparban dolgozó nők átlagkeresete jóval elmarad a férfiaké mögött, a női bérek bizonyos szint fölé nem mennek, és kevésbé differenciáltak. Hasonló eredményre jut Koncz Katalin is egy későbbi vizsgálatában, és megállapítja, „[a] nők férfiakénál alacsonyabb bérezése a szocialista országokban is fellelhető [...] Magyarországon a nők a férfiak béérének 70-80 százalékát kapják [...]. A nők a kereseti hierarchia alsóbb szintjein helyezkednek el”.⁶⁴

Az 1969-es kutatás feltárta továbbá, hogy a munkavállalók fele (beleértve a férfiakat is) egészségtelen munkakörülmények között dolgozik. A textiliparban állandó zajártalom és magas páratartalom ráadásul a korabeli előírások szerint nem is minősült egészségkárosítónak. Munkaidő-kedvezmény a törvény

⁶¹ Uo. 6.

⁶² Uo. 14.

⁶³ Az ILO (International Labour Organisation) egyezményéhez (Genf, 1951) Magyarország 1956-ban csatlakozik. FERGE ZSUSZSA-TURGONYI JÚLIA: I. m. 38.

⁶⁴ KONCZ KATALIN: *Nők a munkaerőpiacon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 275

szerint járna a nőknek, de a gyakorlatban nem kapnak. Az iparban foglalkoztatott nők kétharmada váltott műszakban – tehát éjszakai műszakban is – dolgozik. Mindezt összeegyeztethetetlennek tartják a családi háztartási munkamegosztásban nőre háruló szereppel. A következmények: idegrendszeri és érrendszeri megbetegedések, neurózis (a zaj, több műszak, kimerültség miatt), amelyek tüneteivel azonban az üzemorvosok nem írják ki őket betegszabadságra.⁶⁵ Csak gazdasági szempontok érvényesülnek a munkaszervezésnél, munkavédelmiük nem.⁶⁶ A női munkavállalók ellenállása szinte lehetetlen, a vezetésben kevés a nő, és körükben alacsony a szakszervezeti tagság (alig negyedük) – állapítják meg a szerzők.⁶⁷

Az államszocializmus éveiben tapasztalható munkakörülmények rekonstruálása szempontjából sajátos világot tár fel a bányász nők életkörülményeit vizsgálva társadalomtörténeti megközelítésben egy rendszerváltás utáni kutatásában Schadt Mária.⁶⁸ Megállapítja, hogy az ötvenes évek elején a nők föld alatti munkára toborzásának, (irányításának) valójában nem sok köze volt az emancipációs törekvésekhez, hanem az egyértelműen a szénbányászat munkaerőhiányának csökkentését szolgálta. A bányász nők toborzásába bevonták az MNDSZ-t.⁶⁹ Az interjút nehezen adó munkásnők tanúsága szerint történetük ma alig felvállalható, úgy tekintenek bányászéveikre, mint egyfajta „kényszerítés” alatt végzett munka idejére (csak hátrányos, kiszolgáltatott helyzetben élők vállalták, például kilaoltatás, alkoholista családtagok elől menekülők).⁷⁰ Mintegy 200–400 munkásnőt foglalkoztattak ebben az időben a Pécs környéki bányák. Élettörténetük azt mutatja, hogy a bányá-

⁶⁵ FERGE Zsuzsa–TURGONYI Júlia: I. m. 59.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. 82.

⁶⁸ SCHADT Mária: Nők határokon kívül. A bányász nők emlékezete. In: PETÓ Andrea (szerk.): *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. Nők A Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest, 2007. 199–219.

⁶⁹ SCHADT Mária: *Nők határokon kívül*. I. m. 199–201.

⁷⁰ Idézetek a tanulmányban közölt interjúrészletekből: „jó kereseti lehetőséget ígértek”, „Nyolc tagú családot kellett eltartani”, „Biztos kereset volt a kezemben”. SCHADT Mária: *Nők határokon kívül*. I. m. 202–206.

szatban elhelyezkedett nőknek sokszor kellett megaláztatásokkal szembenéznük: a férfi bányászok lenézték őket, arra is volt példa, hogy a férfi főnökök kigúnyolták őket, a helyi közösségben pedig a nők (bányászfeleségek) kiközösítették őket, leginkább féltékenység miatt. Molesztálásra, zaklatásra is volt példa: „Először egy öreg bányással kezdtem dolgozni, elkezdett tapizni, bementem az irodába, hogy tegyenek el onnan” – idézi fel egy idős munkásnő Schadt Mária kutatásában.⁷¹

A rendszerváltás utáni években a nők társadalmi helyzetének kutatása, az államszocialista rendszer utólagos elemzése a reneszánszát élte. A magyarul és világnyelveken (elsősorban angolul) íródott publikációk közül azonban viszonylag kevés tért ki az iparban foglalkoztatott nők helyzetére.⁷² Kivételt képez Tóth Eszter Zsófia vállalkozása, aki egy hajdani szocialista női brigád tagjainak visszaemlékezéseit tárja elénk a Kádárkorszakot vizsgáló egyik munkájában.⁷³ Új források feltárással és közreadásával a munkásság mindennapi életének eddig kevésbé tárgyalt vonatkozásai is megjelennek. Az államszocializmusban megváltozott férfi–női kapcsolatok mozzanatait tárja fel egy munkásasszony fennmaradt memoárján keresztül az új megközelítésű munkáseletmód-kutatásokhoz kapcsolódóan Grexa Izabella.⁷⁴ Ezek a vizsgálatok hozzájárulhatnak annak a kérdésnek az alaposabb körüljárásához, hogy az államszocialista rendszer sztálinista mintára kiépített foglalkoztatáspolitikája eredményezhette-e a nők emancipációját, és vajon az iparban foglalkoztatott (és általában a munkavállaló) nők egyéni tapasztalata hogyan jeleníti meg és értelmezi ezt a korszakot.

⁷¹ SCHADT Mária: *Nők határokon kívül*. I. m. 208.

⁷² Itt érdemes utalni Fodor Éva összehasonlító, elemző munkáira, és gyári munkásnők között végzett kutatásaira: FODOR Éva: A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában, 1972–1992. *Szociológiai Szemle*, 2003/1. 28–54., továbbá Chris Corrin átfogó kötetére: CHRIS CORRIN: *Magyar Women. Hungarian Women's Lives, 1960s–1990s*. Palgrave Macmillan, London, 1994.

⁷³ TÓTH Eszter Zsófia: *„Puszi Kádár Jánosnak”*. *Munkásnők élete a Kádárkorszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

⁷⁴ GREXA Izabella (szerk.): *Kedves Naplóm! - Egy munkásasszony emlékei*. Corvina, Budapest. 2015.

A nők munkakörülményeire vonatkozó feltárások közül végül a rendszerváltozás utáni, magyarországi multinacionális cégek körében végzett, a mikroelektronikai iparban foglalkoztatott nők és férfiak helyzetére irányuló vizsgálat eredményeit érdemes felidézni.⁷⁵ A gyűjtött adatok alapján a hatalommal való visszaélés, a nemek szerinti megkülönböztetés számos megnyilvánulása tárult fel. A megszólaltatottak beszámolóí szerint a vezetőség például gyakran váratlan helyzet elé állítja a munkavállalókat, akik ezekben a helyzetekben nem kapják meg a termeléssel kapcsolatos lényeges információkat. (Például műszakban a termelés váratlan leállítása, magasabb norma bevezetése, szabadságolások: nem lehet tudni előre, kit mikor engednek el.) A munkaszerződésekre is a bizonytalanság a jellemző (rövid távú szerződéseket kötnek a munkavállalókkal – ez akár egy hónap is lehet –, munkaerő-kölcsönző cégek foglalkoztatják őket, egyik pillanatról a másikra áthelyezhetik a munkavállalót az ország másik pontjára). Továbbá volt példa arra, hogy külön a nőkre vonatkozó belső rendelkezések szerint a munkáltató gyakran úgy dönt, hogy a nő a terhesség ideje alatt egyáltalán nem dolgozhat (ami ebben a formájában törvényellenes).

Tapasztalhatóak „megtört karriererek” – vagyis korábbi szakmai tapasztalatnak, képzettségnek nem megfelelő helyen és módon való foglalkoztatottság: betanított munkásként, operátorként (összeszerelés, futószalag melletti munka). A nők beszámolóí szerint az üzemekben előfordult szexuális zaklatás/zsarolás feletteseik részéről. Az elektronikai cégeknél felvett interjúkban továbbá az alábbiakat fogalmazták meg: „a vezetőség elfelejti, hogy mi munkások emberek vagyunk, nem robotok” (Pécs, 2008. december), „csak annyit közölnek velünk,

⁷⁵ A szerző 2007-ben a hollandiai makeITfair elnevezésű project megbízásából egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat keretében végzett egy személyes interjúkon alapuló mikrokutatást a hazai mikroelektronikai iparban. Ennek eredményei kéziratban lévő kutatási jelentésben lettek összegezve: ACSÁDY Judit: *Defenselessness and uncertainty. Report about working conditions in electric industry in Hungary*. Final report to the “makeITfair” project. 2008. (unpublished manuscript) 1–33.

hogy dolgozzunk többet és jobban, mert ez az elvárás” (3.2), „katasztrófikus volt a futószalag mellett dolgozni” (1.1).⁷⁶

Az egész országra jellemzően ezeknél a cégeknél is gyenge pozícióban voltak – az amúgy is politikai megosztottsággal küzdő – szakszervezetek, és a munkakörülmények és bérek alakításába kevésbé tudnak beleszólni, vagyis a munkavállalók érdekeit megvédeni. Mindezeknek tulajdoníthatóan az ebben az iparágban (feltehetőleg más iparághoz hasonlóan) az itt foglalkoztatott nők legmeghatározóbb érzése a bizonytalanság és a kiszolgáltatottság.

Konklúzió

A magyarországi női ipari munkásság eddigi töredékes történetét a munkás-történetírás legújabb, globális keretekben építkező vonulataihoz (new labour history) igazodva, valamint a női munkavállalás szociológiájának és történetének kontextusában érdemes továbbírni. Az eddigi hazai irodalom – bár egyes korszakokról lényeges trendeket leíró statisztikákat, tényeket közöl, és legújabban a munkásnők saját tapasztalatának vizsgálata is megjelenik – mégis hiányosan jeleníti meg azt, hogy milyen jellegzetességek teszik az iparban dolgozó nők helyzetét markánsan különbözővé a munkásférfiakétól, illetve milyen hasonlóságok vannak. A társadalmi nem mint sajátos elemzési szempont a munkakörülmények/vállalati hatalmi viszonyok elemzésében nem jelenik meg határozottan. Az államszocializmus előtti évtizedekben, a 20. század elején kibontakozó szociográfia leírásai az ipari munkásságról együtt jelentek meg a munkakörülmények kérdéseit a nyilvánosság előtt tematizáló társadalmi szervezetek beszámolóival, és érzékenyebbek voltak a hatalmi kérdések elemzésére, mint a munkástörténet-írás későbbi munkái.

Bár a rendszerváltás után a munkástörténet-írás egy újabb hulláma indult el, amelyben a nőkutatók is szerepet kaptak, az

⁷⁶ Idézetek a 2007-ben felvett interjúkból.

1990-es évek után egyre szűkülő ipari szféráról a figyelem elterelődött. A munkakörülmények és a munkahelyi hatalmi viszonyok közvetlen tapasztalatokon alapuló adatgyűjtéssel való kutatása legtöbb esetben nehézségekbe ütközik, hiszen több kutató tapasztalata szerint is a magánkézben, illetve külföldi tulajdonban levő vállalatok önkényes döntésein múlik, hogy mennyiben engedélyezik a gyárba/üzembe való bejutást, adatgyűjtést. Az adatgyűjtésben a munkásszakszervezetek hatékony segítséget tudnak esetenként nyújtani, bár csak szórványosan vannak jelen, sok üzem az érdekvédelem megszervezését ellehetetleníti. Az ipari munkásnők helyzete a rendszerváltás után még javarészt feltáratlan. Az egyes korszakok vizsgálata mellett szükség lenne átfogó, a jelentős trendeket, a munkásnők életét leginkább befolyásoló társadalmi változásokat és ezek hatásait feltáró munkákra.